

UDK: 1:18:7.01

Laziz ESHONQULOV,
TDIU Samarqand filiali dotsenti
E-mail: Laziz.eshonqulov.90@mail.ru

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti professori J.Yaxshilikov taqrizi asosida

SHARQ ESTETIKASIDA KULGI SA'NATINING RIVOJLANISH TENGDENSIYALARI

Аннотация

Maqolada Sharq estetikasida kulgi sa'natining rivojlanish tengdentsiyalari, hamda zamonaviy obraz yaratish, kinokomediyaning boshqa san'at turlari bilan uzviy bog'lanishi, badiiy xususiyatlari turli tadqiqot ishlarining alohida obyekt sifatida o'rganilgan.

Kalit so'zlar: teatr va kino san'ati, hajviylik, estetik tafakkur, go'zallik, xursandchilik, vaqtichog'lik, zavqlanish, maqsad, farovonlik, estetik faoliyat, badiiy qadriyatlar, milliy qadriyatlar, ijtimoiy-madaniyat, estetik did, hazil, satira.

УРАВНЕНИЯ РАЗВИТИЯ ИСКУССТВА СМЕХА В ВОСТОЧНОЙ ЭСТЕТИКЕ

Аннотация

В статье изучаются уравнения развития искусства смеха в восточной эстетике, а также создание современных образов, неразрывная связь кинокомедии с другими видами искусства, ее художественные особенности как отдельного объекта различных исследовательских работ.

Ключевые слова: театральное и киноискусство, юмор, эстетическое мышление, красота, радость, досуг, удовольствие, цель, благополучие, эстетическая деятельность, художественные ценности, национальные ценности, социокультура, эстетический вкус, юмор, сатира.

THE DEVELOPMENT EQUATIONS OF THE ART OF LAUGHTER IN EASTERN AESTHETICS

Annotation

The article studies the development equations of the art of laughter in Eastern aesthetics, as well as the creation of modern images, the inextricable connection of film comedy with other types of art, and its artistic features as a separate object of various research works.

Key words: theater and film art, humor, aesthetic thinking, beauty, joy, leisure, pleasure, purpose, well-being, aesthetic activity, artistic values, national values, socio-culture, aesthetic taste, humor, satire.

Kirish. Mamlakatimizda qadimdan shakllanib kelgan bir necha xil sivilizatsiya, madaniyat markazlari bo'lgan. Ularda san'at turli darajada rivojlangan, o'z yo'li orqali taraqqiy etgan. Hukmdorlarni despotik, avtoritar boshqaruvi tufayli (asosan Buxoro amirligida) fikr erkinligi, so'z erkinligi ancha cheklangan. Buni biz A.Erkayevning "Tafakkur erkinligi" [1] risolasida ko'rishimiz mumkin. Rusolada o'zbek teatrshunosligini chuqur o'rgangan M.Rahmonov haqida qiziqarli ma'lumotlar bor. Mazkur tadqiqotchi Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi hududida faoliyat yuritgan xalq teatrlari, dorbozlar, masxarabozlar, qo'g'irchoqbozlar XIX asrda ko'rsatilgan ayrim tomoshalar, intermediyalar haqida so'z yuritgan. Muallifni guvohlik berishicha, Qo'qon xonligi san'atkorlari hatto xon huzurida ko'rsatadigan tomoshalarida ba'zan keskin ijtimoiy-satirik lavhalarni, amaldorlar va ruhoniylarni tanqid qiladigan sahnalarni ko'rsatganlar. Qo'qon madaniy muhiti anchayin erkin san'atida sho'xlik, o'ynoqlik, hajviylik san'ati rivojlangan bo'lgan. Xorazm madaniyatida ham aynan shunday san'atda erkinlik aks etgan.

Adabiyotlar tahlili. Zaminimizda qadimiylilik borasida anchayin uzoq tarixga borib taqaluvchi kichik hajviy janrlardan biri bu "Kulgi- hikoya, maqtovdur" bu janr zamonaviy televideniya, xususan O'zbekiston televideniyesida XX- asrning 60- yillarida o'rin olgan "miniatur"ning yuzaga kelishida asosiy rol o'ynagan desak mubolag'a bo'lmaydi. Kulgi-hikoya, maqtovdur. Bu atama Farg'ona vodiysida vujudga kelgan bo'lib u Buxoroda pantomima bilan, Xorazmda pantomima, raqs, qo'shiq va usul bilan qo'shib ijro etilgan. Farg'ona qiziqchilarining hikoyalari esa sof so'z san'ati yetakchilik qiladi. "Kulgi-

hikoya"ning shu paytgacha ilmiy adrin olganabiyot va matbuotda „kulgili hikoya“ deb atalishi to'g'ri emas. «Kulgi» so'zi xalq aktyorlari tomonidan hajviy tomosha, ya'ni komediya ma'nosida ishlatiladi. Birinchi yozma komediyalarning «kulku» deb atalishi bejiz emas. Chunonchi, Abdulla Avloniyning «Pinak», «Advokatlik osonmi?», Mannon Uyg'urning «Turkiston tabibi» komediyalari shunday «kulku» deb atalgan. Kulgi- hikoyaning tanqid va muqalliddan farqi shundaki, u bir kishi tomonidan libos hamda pardosiz ijro etiladi.

Taniqli olim M.Muhammedov "Kulgi moyil qiladi, hajv o'ldiradi" degan edi.

Masxara nazariyasi rivojlanishida rus yozuvchisi Saltikov-Shyedrinning fikrlari salmoqli o'rin tutadi. U bo'yoqlarni nihoyat darajada quyuqlashtirib, qiyofa tasvirini o'tkirlashtirishga erishish mumkin va zarur, deydi. Uning fikricha, yozuvchi badiiy asar tasviri chog'ida inson sodir qilgan hodisalarni, agar layoqati, mahorati etarli bo'lsa, amalga oshirishi mumkin bo'lgan voqiyalari, chunonchi, nafaqat ham matnda qahramon so'zlayotgan nutqni emas, balki u oshkora aytmagan va aytgan, lekin o'ylayotgan yoki o'ylashi mumkin bo'lgan fikrlarni ham qamrab olishi kerak. U "Inson qo'llarini yechib tashlang. Unga fikr-mulohazalarini erkin bayon qilish imkoniyatini bering va ko'z o'ngingizda avvalgidan butunlay boshqa odam turganligini ko'rasiz. Hazilashish, hazil samimiyligi bilan, beozorligi bilan hajviylikning boshqa turlaridan farqlanadi. Kishilar hazilni vaqtida va o'z odamiga qilishni, mavridi kelganda so'z kulminatsiyasini topishni bilishadi. U birinchidan, tanqidiy, ma'lum me'yorlarga asoslangan, ikkinchidan, jamoada tezda

samarasini beradigan hajviylik turidir. Bu yerda estetik voqelik beg'araz kulgi – xush kayfiyatni, samimiylilik - odamiyligni, to'g'rilik – halollikni, hayotiylik – jo'shqinlikni yuzaga chiqaradi.

Kulgi hajvni rivojlanishi borasida Buxoro amirligi san'atida esa ijtimoiy satiradan, tanqididan mutlaqo yiroq, ko'proq ko'ngilochar tomoshalar ko'rsatganlar, Afandi latifalari, turli so'z o'yinlari asosida hajviy lavhalar tayyorlangan. Islom dini va ulamolariga nisbatan tanqidiy fikr bildirish, qoloq an'analar va ruhoniylar qatlamiga, amaldorlarga nisbatan qochirish, askiya qilishga ham jur'at etilmagan. Keng aholi qatlamining ongi, ijtimoiy fikri qozilar, diniy idoralar tomonidan qattiq nazorat qilingan. Satira unsurlari bilan boyigan tomoshalar qariyb ko'rsatilmagan.

Yuqoridagi risolada aytilishcha, Qo'qon va Xiva xonliklarida Buxoro amirligiga nisbatan tafakkur erkinligi bir muncha rivojlangan bo'lgan. "Amirlik aholisi orasida askiyabozlik Qo'qon xonligi aholisi orasidagiga nisbatan kamroq tarqalgan. Qo'qon xonligi hududida yashagan Yusufjon qiziq Shakarjonovning eslashicha, 1897 yili Buxoro amiri Turkiston general-gubernatoriga xat yozib, farg'onalik san'atkorlarni chaqirtiradi. Amir tomoshalarda qozi va ulamolarni tanqid qiladigan kulgililik janrlarini ko'rsatishga rozilik bermaydi. Shunda tashrif buyurgan farg'onalik san'atkorlar askiya aytishni lozim topadilar. Askiya aytila boshlanadi, lekin uni hech kim tushunmaydi. Amir tevaragidagi amaldorlar askiyani tushunmaydilar" [2]. Har bir hududning madaniyatini tarkibiy qismi bo'lgan san'at rivojlanishi uchun erkinlik, ochiqlik va ozodlik zarur. Agar san'at ma'lum siyosiy tuzum va mafkura bosimi ostida rivojlantirilsa, unda u marginal ko'rinishdagi qolipga tushadi, rang-barangligini yo'qotadi.

Tahlil va natijalar. Insonni kognitiv faoliyatining natijasi bo'lgan san'at mohiyatan ma'lum mafkurani aks ettiradi. "Kognitiv jarayon mavjud shakllangan ijtimoiy, axloqiy, estetik, siyosiy tasavvur, ideal, qarashlarga nimanidir qo'shadi, o'zgartiradi, yangilaydi va boyitadi. Ijodkor kognitiv faoliyatini o'z estetik ideali asosida rivojlantirish uchun uni ijtimoiy-siyosiy ideal talablari bilan moslashtiradi, sosial mobillik asosida natija ko'rsatadi" [3]. Hajv va kulgi zamirida haqiqat, adolat va tinchlik turadi. Hajviylik va uning turlari estetika ilmiida tragediya (fojiaiylik)ga qarama-qarshi yaratilgan bo'lib, u kishilarni g'am, qayg'udan forig'lantirish, ko'ngil ochish yo'li sifatida paydo bo'lgan. Dastlab bu xalq ijodiyotida yaqqol ko'zga tashlangan. Buni xalq donishmandligining mahsuli desa mubolag'a bo'lmaydi. Xalqning ichidan chiqqan ijodkorlar o'z qo'shiqlari orasida kishini kulgisini keltirar darajadagi hajv elementlarini qo'shishlari tinglovchilarga dastlab tabassum ulashib, ular o'z kamchiliklari yoki yaqinlarining illatlari fosh bo'layotganligini anglashgan va ma'lum xulosalarga kelishgan.

Komediyaning otasi bo'lgan Aristofan komediyalari "folklor janriga yaqin bo'lib, bayram, xalq o'yinlari, masxarabozlik, muqallidlik, qiziqchilik marosimlaridagi kulgili holatlarni bir voqea atrofida birlashtirish orqali p'yesa shakliga keltiradi. Aristofan ijtimoiy ahamiyatga molik mavzuni siyosat bilan bog'lashga intiladi. Siyosat va adolat, siyosat va tinchlik, siyosat va boylik, siyosat qashshoqlik, siyosat va demokratiya g'oyalari" [4] muallifning asarlarida ustuvor bo'lganini ko'rish mumkin. Ilk komediyalarda urush va tinchlik mavzusi bosh mavzu bo'lgan. Xalqchil bo'lgan bu ijod turi xalqqa tinchlik bering tamoyili ostida siyosatchilarni hajv ob'yektiga aylantiradi. Klassik komediyalarda uchraydigan hajviylik turlari o'z davrida xalqqa demokratik tafakkurni shakllantirishga, o'tmishdagi ijtimoiy voqelikdan xulosa qilishgan va yangi bilimga o'tishga undagan. O'sha davr asarlarida qahramonlar qiyofasi mohirona tanlanib, kulgi ob'yekti va kulish sharti o'ratasida simmetrik birlikni yaratgan. Bir vaqtni o'zida hazil-mutoyiba, qochirish, so'z

o'yinlari, zaxarxanda gaplar tiniq va o'ynoqi so'zlar tinglovchi auditoriyasiga huzur bag'sh qilgan. Aslida, "kulgi – asarga bir libos; uning zamirida jamiyatning og'ir nuqsonlari yuki – shaxs tarbiyasi muammolari mujassamdir" [5].

Ijtimoiy voqelikka tanqidiy ko'z bilan qarash har doim ham natija bervermaydi. Shuning uchun ijtimoiy aynigan guruhlar va kishilar ustidan kulish, hajv qilish orqali ijtimoiy illatlar fosh qilingan. Hozirgi kunda ham hajviylik san'ati teatr va televideniya va ijtimoiy tarmoqlarda ma'lum ma'noda rivojlantirilmoqda. Ularni asosiy kulgi ostiga olingan ob'yekti juda ham qamrovi tor (oilaviy, er va xotin, qiz va yigit) va kulgi zamirida haqiqat asosiy maqsad qilib olinmaydi. Yoshlar demokratik tafakkurini shakllantirishda hajviylik tanqidchilikni, adolatni, tinchlikni, ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashni maqsad qilib olmog'i dardkor.

Hozirgi kunda O'zbekistonda tegishli idoralardan lisenziya olib yakkaxon yoki guruh bo'lib ishlaydigan hajviy ko'rsatuvlar ko'paymoqda. Ularni ko'paygani ijtimoiy muammolarni birin-ketin tanqidga uchrashi, kishilarda shu muammolarni bartaraf etishni huquqi va qonuniy yo'lini izlashga da'vat etmoqda. Masalan, qiziqchi Avaz Oxun o'z chiqishlarida qator ijtimoiy illatlar ustidan kulgili repertuarlar tayyorlab xalqni beg'araz kulgi bilan bahramand qilib kelmoqda. Yoshlarni estetik didi pasayib ketayotganligi, g'irromlik, ko'z bo'yamachilik, bilimsizlik ortib borayotganligini o'z chiqishlarida kulgi vositasida yetkazib bermoqda. Bu ma'lum ma'noda xalqning ayniqsa, yoshlarning estetik didini shakllanishiga, hozir javoblikka va zakiylikka olib keladi. Undan tashqari bir qator "Million", "Dizayn", "Qalpoq", "Sho'rdanak", "Shapaloq", "Qah-qaha", "Ledi shou" singari jamoaviy kulgi guruhlari ham borki, ularda ham ayrim o'tkir ijtimoiy muammolar bilan birga yoshlarning fikrini ma'naviy-axloqiy qadriyatlariga zarba beruvchi qochiriqlar ham, chiqishlari ham yo'q emas.

Demokratiya milliy qadriyatlarini hurmat qilish va uni mustahkamlashni maqsad qilib oladi, lekin uni yo'q qilishni emas. Demokratik tafakkurning asosiy belgisi erkinlik, insonparvarlik, shaxs va jamiyatning manfaatlari uyg'unlashuvi, shaxs tanlovini joriy etish, inson qadrini yuksaltirishdir. Demak, shaxs tafakkurida demokratiya elementlarini olib kiradigan hajviylik komediya, satira, yumor, ironiya turlari bir vaqtning o'zida ham estetik didni o'stirish, ham haqiqiy fojiiya va kulgining ma'nosini anglatish kabi konstruktiv vazifani bajaradi.

Demokratik tafakkurning eng asosiy xususiyatlaridan biri uning ijodkorligi va tanqidiy ruhda ekanligidir. "Erkin tafakkur har qanday fikrni ko'r-ko'rona qabul qilmaydi. Uni tahlil elagidan o'tkazadi, ma'qul kelmasa, inkor etadi. Zaif, bo'sh, o'z nazarida xato yoki biryoqlama jihatlarni tanqid qiladi. U shunchaki o'zga fikrni ma'qullash yoki tanqid qilish bilan cheklanib qolmaydi, balki uni rivojlantirishga, o'zini qiziqtiradigan hodisalar bilan bog'lashga harakat qiladi". Aynan yoshlarni faolligini va mustaqilligini ta'minlaydigan jihati shunda. Kulgi ob'yektiga olib chiqilayotgan ijtimoiy hodisa yoki illat birinchi poetik bo'yoqlarga bo'yaladi, assimetrik holatiga olib kelinadi va nihoyat G'arbga xos metod bo'yicha karikatura tayyorlansa, sharqqa, xususan, o'zbek milliy an'analardan kelib chiqib intermediya, felyeton yoki kulgi ustalari tomonidan latifa tarzida xalqqa yetkaziladi. Ya'ni faollik va to'siqlarga qarshi tanqid, ijod va erkinlik tarzida amalga oshadi.

Jamiyatda kishilar tashkil qilgan ijtimoiy voqelik (masalan, korupsion holatlar), hodisa, kishilarning nojo'ya xatti-harakatlari hamma umume'tirof etgan ijobiy-axloqiy talablarga zid bo'lsa, qarama-qarshi kelib to'qnashsa, hajv, kulgini ob'yektiga aylanadi. Insondagi tug'ma axloqiy mohiyatning qo'pol buzilishi natijasida beorlik, laganbardorlik, munofiqlik, sansalorlik illatlari hajviy obrazlarga aylanadi va uni maksimal xunuk, fojiaiy badiiy

tasvirlar orqali asar qahramoniga aylantiradi. Bu holat estetikadagi ideal talablar asosida mukammal holatga olib kelinadi.

Xulosa. Hajviylikning estetik talablari va ularning demokratik tafakkurga ta'sirini qo'yidagi talablar asosida qayta ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, kulgili voqelikni o'z xususiyatidan kelib chiqib, tilshunoslik qoidalariga amal qilgan holda so'z va ma'noning assimetrik tuzilishini (so'z qisqa ma'nosi keng) o'zida aks ettirishi kerak;

ikkinchidan, agar askiya aytishuv yoki ikki kishini so'z uyini shaklida bo'lsa, unda badiiy-estetik va poetik talablar kelib chiqishi, so'zlar badiiy bo'yoqdor so'zlar bilan bezalishi va sirli bo'lishi kerak;

uchinchidan, kulgili ko'rsatuvlarda asosan yoshlarning so'z boyligini oshiradigan, ma'naviyatini yuksaltiradigan, tafakkurini charxlaydigan qiziqarli mavzularni tanlash, uni yoritishda mavzuga doir lingvistik birliklarni, tushunchalar va atamalarni qo'llash zarur.

ADABIYOTLAR

1. Эркаев А. Тафаккур эркинлиги. Т.: “Маънавият” 2007, 131 бет.
2. Самадов А.Р., Эргашева М.Шахс эстетик идеалини шаклланиши ва ривожланиши муаммолари. Монография. Тошкент, Навруз. 2021 192-бет.
3. Махмуд Ж. Комедиянинг отаси// Театр. №2 2021. 14-бет.
4. Рахимова Ч. Кулги замирида ҳақиқат // Театр. №2 2021. 29-бет.
5. Қодиров М. “Ўзбек театри тарихи”(XVIII – XX асрлар).Т.: 2003 йил. “IJOD DUNYOSI”150-151 бетлар
6. Султонов О. Кулги ҳақида.... кулишиб. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002, 29-30-бетлар
7. Сычев А.А. Природа смеха или Философия комического – Саранск: Изд-во Мордов. ун-та, 2003. – С.78.
8. Oydin Yo'ldosheva Siz nega kulayapsiz maqolasi Jadid adabiy, ilmiy –ma'rifiy va ijtimoiy gazeta 2024-yil № 8